

Process tracing. Śledzenie mechanizmów przyczynowych

Kamil Ławniczak

Streszczenie: *Process tracing*, czyli śledzenie procesu, to metoda jakościowa pozwalająca na analizowanie sposobu, w jaki hipotetyczna przyczyna wpływa na obserwowany rezultat. Należy ona do rodziny metod opartych na studiach przypadku. Zasadnicze znaczenie dla śledzenia procesu mają mechanizmy przyczynowe, co ma konsekwencje natury epistemologicznej. W celu wykazania użyteczności omawianej tu metody, niniejszy rozdział odnosi się do powyższych kwestii, jak również prezentuje szereg praktycznych rad i przykładów, które mają pomóc uzyskać dzięki *process tracing* wartościowe rezultaty badań.

Specyfika nauk społecznych utrudnia formułowanie szeroko zakrojonych generalizacji czy powszechnych praw działających z równie niezachwianą pewnością, co te znane z nauk przyrodniczych. Uogólnienia konstruowane w odniesieniu do rzeczywistości społecznej pozostają zawsze przygodne, ograniczone przez różnego rodzaju konteksty kulturowe i czasowe¹. Niewielu politologów czy socjologów wierzy w ortodoksyjnie pozytywistyczną wizję nauki jako drogi do pewnego poznania zasad rządzących otaczającym ich światem. Dotyczy to zwłaszcza badaczy posługujących się metodami jakościowymi, dla których podstawową formułą badań są studia przypadku, zarówno analizy jednostkowe jak i porównawcze.

Metody ilościowe, takie jak analiza wielopoziomowa czy regresja logistyczna, pozwalają proponować wyjaśnienia i wnioskować co do relacji przyczynowych, stwierdzanych na podstawie korelacji określonych zmiennych². Może to dawać zweryfikowanym za ich pomocą teoriom pewną moc predykcyjną. Metody jakościowe umożliwiają natomiast analizowanie zjawisk społecznych w sposób bardziej dogłębny i uwzględnienie wielu szczegółów nieuchwytnych dla metod statystycznych. Wbrew utrwalonym podziałom należałoby zatem promować stosowanie obu rodzajów metod jako komplementarnych,

¹ A.L. George, A. Bennett, *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*, London 2005, s. 130.

² *Vide*: A. Gorgosz, *Analiza wielopoziomowa jako narzędzie wsparcia polityk publicznych*, w tym tomie; A. Kirpsza, *Zastosowanie regresji logistycznej w studiach nad Unią Europejską*, w tym tomie.

a nie konkurencyjnych. Niestety, zaawansowane metody, zarówno ilościowe jak i jakościowe, są na tyle złożone, że opanowanie ich szerokiego spektrum w stopniu wystarczającym do prowadzenia samodzielnych badań wydaje się bardzo trudne lub nawet niemożliwe. Nie oznacza to oczywiście, że wykluczone jest rzetelne łączenie umiejętności w dziedzinie metod jakościowych i ilościowych – przeciwnie, jest to porządane, a takie połączenie często daje bardzo dobre efekty, prawdopodobnie jednak nie będzie ono obejmować metod o najwyższym poziomie zaawansowania³. Z tego względu istotne znaczenie ma, z jednej strony, otwartość na komunikację między badaczami sytuującymi się po obu stronach metodologicznej barykady⁴, a z drugiej poszukiwanie sposobów zaradzenia niedostatkom stosowanych dotąd metod.

W przypadku metod jakościowych często pojawia się zarzut, że są to w różnym stopniu ustrukturyzowane i pogłębione opisy o nikłej wartości poznawczej, pozbawione mocy wyjaśniającej i prognostycznej. Niniejszy rozdział stawia sobie za cel przeciwstawienie się takiemu obrazowi poprzez przedstawienie metody śledzenia procesu – *process tracing*. Metoda ta umożliwia, na podstawie szczegółowych studiów pojedynczych przypadków albo, jeżeli wraz z nią zastosuje się na przykład metodę porównawczą, nielicznej grupy przypadków, wnioskowanie dotyczące związków przyczynowo-skutkowych, w szczególności poprzez weryfikowanie występowania przewidywanych przez teorie mechanizmów przyczynowych. *Process tracing* ma również indukcyjną stronę, która zostanie przybliżona w dalszej części tego rozdziału.

Śledzenie procesu zyskuje w ostatnich latach popularność w naukach o polityce, czego przejawem są kolejne publikacje mu poświęcone⁵. Zarazem jednak zaczyna ono cierpieć na syndrom *buzzword* i grozi mu utrata konkretnego znaczenia. Jego pozorna intuicyjność może ponadto zaprowadzić nieostrożnego badacza w ślepy zaułek⁶. W kolejnych częściach niniejszego tekstu, na podstawie analizy literatury, podjęta zostanie próba wykazania przydatności metody *process tracing*. Podkreślona zostanie konieczność stosowania jej nie w sposób intuicyjny, lecz w pełni świadomy i poprzedzony odpowiednimi przygotowaniem.

W pierwszej kolejności podjęty zostanie temat studiów przypadku. Podkreślone będą ich zastosowania, mocne strony i ograniczenia, w powiązaniu

³ Confer: M. Read, D. Marsh, *Łączenie metod ilościowych z jakościowymi*, w: *Teorie i metody w naukach politycznych*, red. D. Marsh, G. Stoker, tłum. J. Tęgnerowicz, Kraków 2006.

⁴ A.L. George, A. Bennett, *Case Studies...*, s. 3–4.

⁵ Na przełomie 2012 i 2013 roku planowane jest wydanie dwóch publikacji książkowych. Pierwsza z nich to monografia autorstwa Dereka Beacha i Rasmusa Bruna Pedersena zatytułowana *Process-Tracing Methods: Foundations and Guidelines* (University of Michigan Press). Druga to praca zbiorowa pod redakcją Andrew Bennetta i Jeffrey'a T. Checkela pt. *Process Tracing in the Social Sciences: From Metaphor to Analytic Tool* (Cambridge University Press).

⁶ A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing: From Philosophical Roots to Best Practices*, „Simons Papers in Security and Development” 2012, nr 21, s. 5.

z problemem poszukiwania związków przyczynowych i przyjmowania różnego rodzaju założeń upraszczających analizę. W drugiej części rozdziału przedstawiona zostanie istota metody *process tracing*, ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji mechanizmów przyczynowych, co z kolei stanowić będzie punkt wyjścia do przywołania związanych z nią rozważań na tematy epistemologiczne w części trzeciej. Dwa kolejne podrozdziały odnosić się będą do praktycznych aspektów stosowania śledzenia procesu. Przedstawione zostaną jego warianty i zasady „dobrego *process tracing*”, w tym rady i przestrogi formułowane przez badaczy specjalizujących się w tej metodzie. W ostatniej sekcji omówione będą krótko wybrane przykłady badań opartych na śledzeniu procesu, związanych z podejmowaniem decyzji w instytucjach europejskich. W podsumowaniu podjęty zostanie problem stosowania *process tracing* w połączeniu z najważniejszymi teoriami obecnymi w studiach nad UE, jak również łączenia go z metodami ilościowymi.

Studia przypadku i przyczynowość

W literaturze często można spotkać się z określeniem badań jakościowych jako badań „małych N” (*small-N studies*), w odróżnieniu od statystycznych badań „dużych N” (*large-N studies*). Odnosi się to do liczby przypadków poddawanych analizie (N). „Przypadek” oznacza tu pojedynczy przedmiot badania, należące do pewnej klasy zdarzeń bądź zjawisk, będących obiektem naukowego zainteresowania⁷. Przy badaniu jakościowym wielkość N jest znacząco ograniczona, chociażby ze względów czysto praktycznych. Nierzadko przedmiotem badania jest tylko jeden przypadek. Inaczej wygląda sytuacja badaczy posługujących się metodami ilościowymi. Tworzą oni, często współpracując ze sobą i dzieląc się wynikami swej pracy, bazy zawierające dane dotyczące wielu przypadków, niejednokrotnie liczonych w setkach. Dobrym przykładem może być baza dotycząca unijnych aktów prawnych, wykorzystana przez Adama Kirpszę w niniejszym tomie.

Czy mniej musi znaczyć gorzej? Niekoniecznie, bowiem analizy jakościowe mają wiele zalet. Alexander L. George i Andrew Bennett wymieniają szereg korzystnych cech metod opartych na studiach przypadków. Po pierwsze, uwzględniają one różnorodne uwarunkowania przy konceptualizacji zmiennych, co zwiększa adekwatność rezultatów badania. Po drugie, ich rzetelne przeprowadzenie pozwala nie tylko testować hipotezy, lecz również formułować nowe, wnosząc wkład w rozwój teorii. Po trzecie, studium przypadku umożliwia dokładne przebadanie roli hipotetycznych mechanizmów przyczynowych

⁷ A.L. George, A. Bennett, *Case Studies...*, s. 17. Przypadkiem należącym do klasy „akty prawa unijnego” może być więc np. „Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1211/2009 z dnia 25 listopada 2009 r. ustanawiające Organ Europejskich Regulatorów Łączności Elektronicznej (BEREC) oraz Urząd”.

(zobacz niżej). Po czwarte, dają one szansę na zmierzenie się ze złożoną naturą przyczynowości, w tym zwłaszcza ekwifinalnością (*equivinality*), czyli sytuacją, w której istnieje wiele potencjalnych dróg prowadzących do tego samego rezultatu. Po piąte, tylko metody „małych N” pozwalają poważnie potraktować czynniki kontekstualne, co nie jest możliwe w wymagających ścisłej operacjonalizacji metodach statystycznych⁸.

Oprócz powyższych zalet, studium przypadku ma również ograniczenia. Trudno jest na jego podstawie formułować daleko posunięte generalizacje ze względu na niemożność stwierdzenia reprezentatywności badanej „próby” (często jednoelementowej). Nie sposób jest także określić wielkości „efektu przyczynowego” (*causal effect*) – to znaczy tego, w jakim stopniu zmiana zmiennej niezależnej przekłada się na zmianę zmiennej zależnej⁹. Szczególnie znaczenie efektowi przyczynowemu nadali w swej szeroko przywoływanej monografii Gary King, Robert O. Keohane i Sidney Verba¹⁰, jednak nie wszyscy badacze zgadzają się z tym podejściem¹¹.

Naukowiec korzystający z metod opartych na analizie niewielkiej liczby przypadków musi rozstrzygnąć szereg dylematów. Szczególnie istotny problem dotyczy wyboru przypadków do badania, jak również znalezienia równowagi między dogłębnością i szczegółowością analizy, a jej przejrzystością i zwięzłością. Ponadto, im większa wewnętrzna spójność i zakorzenienie w kontekście, tym mniejsze możliwości uogólnień, natomiast dążenie do bardziej uniwersalnych wniosków zwiększa ryzyko, że kilka konkurencyjnych wyjaśnień badanego zjawiska okaże się równie wiarygodnych¹².

Metody ilościowe koncentrują się na poszukiwaniu korelacji, które, gdy są odpowiednio silne i połączone z następstwem czasowym, pozwalają czynić przypuszczenia co do związków przyczynowo-skutkowych, których jednak – jak twierdził David Hume – nie da się w żaden pewny sposób dowieść¹³. Co za tym idzie, teorie oparte o tak pojętą przyczynowość nie mają wiele do powiedzenia o tym **jak** przyczyny wywołują skutki, czy i jakie mechanizmy pośredniczą w procesie przyczynowym. Co więcej, niektórzy teoretycy, podkreślając wagę potencjału predykcyjnego teorii, stwierdzają, że mniej istotna

⁸ *Ibidem*, s. 19–22.

⁹ Na gruncie studium przypadku można dociekać, czy hipotetyczna przyczyna wywołała obserwowany efekt czy nie, jak również, o co trudno w przypadku metod ilościowych, badać w jaki sposób ten wpływ miał miejsce, czym właśnie zajmuje się śledzenie procesu, *vide*: dalsza część niniejszego rozdziału.

¹⁰ G. King, R.O. Keohane, S. Verba, *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*, Princeton 2001.

¹¹ Na przykład Alexander L. George i Andrew Bennett, autorzy wielokrotnie przywoływanej tu publikacji poświęconej studiom przypadków.

¹² A.L. George, A. Bennett, *Case Studies...*, s. 22–35.

¹³ D. Beach R.B. Pedersen, *Observing causal mechanisms with process tracing methods – the benefits of using a ‘mechanism’ understanding of causality*, referat zaprezentowany na dorocznym spotkaniu The American Political Science Association we wrześniu 2010 r., <http://www.ssrn.com/abstract=1664660>, dostęp: 10.11.2012 r., s. 6.

jest zgodność ich założeń opisujących społeczną rzeczywistość z tym, jak funkcjonuje ona według dostępnych nam obserwacji. Zgodne z tym podejściem jest formułowanie hipotetycznych założeń (*as-if assumptions*), które pozwalają znacząco uprościć teoretyczne wyjaśnienia i stanowią istotny element między innymi teorii racjonalnego wyboru¹⁴.

Badacze podejmujący się studiów przypadku zazwyczaj odrzucają takie myślenie, uznając że teoria otwarcie przyjmująca z definicji fałszywe założenia, nawet jeśli wydaje się generować trafne przewidywania, nie jest wiele warta z poznawczego punktu widzenia. Z tego względu pragną oni wyjść poza wnioskowanie oparte o czyste korelacje i unikać formułowania uproszczeń sprzecznych z obserwacjami¹⁵.

Śledzenie mechanizmów przyczynowych

Metoda *process tracing* ma swe źródła w badaniach z zakresu psychologii poznawczej. Poświęcone one były temu, w jaki sposób ludzie podejmują decyzje. Takie ukierunkowanie sprawiło, że stosunkowo szybko została ona zapożyczona przez politologów, zwłaszcza tych zajmujących się psychologią polityki, którzy pragnęli zrozumieć, jak podejmowane są decyzje polityczne. Wkrótce potem śledzenie procesu znalazło zastosowanie również na innych polach. Aby dowiedzieć się, jak przebiegał dany proces i jak doprowadził do określonego rezultatu, należało bowiem zejść na niższy poziom, przyglądając się uważnie jego pośrednim etapom. Jednakże, choć początkowo łączona z badaniami w skali mikro, na poziomie jednostek, metoda okazała się przydatna również dla wyjaśniania zjawisk w skali makro, dotyczących większych struktur społecznych¹⁶.

Najogólniej, *process tracing* to środek służący badaczowi do zbliżenia się do mikrofundamentów obserwowanych zjawisk, mechanizmów za nimi stojących¹⁷. Zwiążą i jak się wydaje trafną definicję śledzenia procesu proponują Andrew Bennett i Jeffrey T. Checkel. Jest to ich zdaniem analiza procesów, następstw wydarzeń i punktów zwrotnych w badanym przypadku w celu sformułowania lub testowania hipotez dotyczących mechanizmów przyczynowych, które mogłyby wyjaśnić ów przypadek¹⁸.

¹⁴ Vide: K.Ł. Mazurek, *Wykorzystanie podejść instytucjonalizmu historycznego i racjonalnego wyboru w badaniu organizacji o charakterze międzyrządowym*, w tym tomie.

¹⁵ J.T. Checkel, *It's the Process Stupid! Process Tracing in the Study of European and International Politics*, „Arena Working Papers” 2005, nr 26, s. 14–15; confer: A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 12, 36.

¹⁶ A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 7–8; A.L. George, A. Bennett, *Case Studies...*, s. 142.

¹⁷ A.L. George, A. Bennett, *Case Studies...*, s. 143.

¹⁸ A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 10.

Powyższa definicja zwraca uwagę na dwie kwestie: mechanizmy przyczynowe oraz podwójne zastosowanie *process tracing*. Druga z nich podjęta zostanie w dalszej części tego rozdziału, dotyczącej praktycznych aspektów stosowania omawianej metody. Zrozumienie czym są mechanizmy przyczynowe ma natomiast kluczowe znaczenie dla świadomego korzystania ze śledzenia procesu i stanowi podstawę dla docenienia jej unikalnych zalet.

Jak już wspomniano, badania „małych N” pozwalają na odejście od czystrych korelacji i upraszczających założeń, ponieważ charakteryzują się wysokim poziomem szczegółowości. Zazwyczaj jednak oznacza to w przypadku procesów społecznych jedynie budowanie historycznych narracji, w których wyszczególnia się serię następujących po sobie zdarzeń (opisywanych za pomocą rzeczowników), prowadzących od hipotetycznej przyczyny do zaobserwowanego skutku¹⁹.

Wedle odmiennej, mechanistycznej ontologii przyczynowości, mechanizmy przyczynowe, niczym koła zębate w skomplikowanej maszynerii, przekazują „siły” stojące za związkiem przyczynowo-skutkowym. Do ich konceptualizacji używa się więc nie tylko rzeczowników, lecz również czasowników, które mają oddać dynamikę badanego procesu. Takie podejście daje szansę na odsłonięcie tego, jak wygląda połączenie przyczyny ze skutkiem, otwarcie „czarnej skrzynki przyczynowości”. Możliwość ta stanowi istotę *process tracing*, a autorzy tacy jak Derek Beach i Rasmus Brun Pedersen twierdzą, że jest to w ramach nauk politycznych „jedyna metoda, która pozwala badać mechanizmy przyczynowe, umożliwiając zrozumienie tego w jaki sposób pewien X skutkuje określonym Y, a nie jedynie zależności czy korelacji między nimi”²⁰.

Określenie, czym dokładnie są mechanizmy przyczynowe zależy od podejścia. Niektórzy postulują, by traktować je jako konstrukty analityczne, których zadaniem jest połączenie obserwowanych zdarzeń w logiczny ciąg. Nie wydaje się to odpowiednie z punktu widzenia śledzenia procesu, bo przesuwają je z poziomu obserwowanej rzeczywistości na poziom teorii. Nawet jeżeli uznamy, że samych mechanizmów nie da się zaobserwować, to można przyjąć, że ujawniają się one pośrednio, poprzez swe poddające się obserwacji implikacje²¹.

Według George’a i Bennetta mechanizmy przyczynowe to „fizyczne, społeczne lub psychologiczne procesy”, poprzez które, w określonych kontekstach lub warunkach, jedne podmioty przekazują innym „energię, informację lub materię”, w wyniku czego pewne ich „cechy, możliwości lub skłonności”

¹⁹ D. Beach R.B. Pedersen, *Observing causal mechanisms...*, s. 2, 7.

²⁰ *Ibidem*, s. 1–4, 9; D. Beach R.B. Pedersen, *What is process tracing actually tracing? The three variants of process tracing methods and their uses and limitations*, referat zaprezentowany na dorocznym spotkaniu The American Political Science Association we wrześniu 2011 r., <http://ssrn.com/abstract=1902082>, dostęp: 10.11.2012 r., s. 2.

²¹ A.L. George, A. Bennett, *Case Studies...*, s. 135; A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 13–14; D. Beach R.B. Pedersen, *Observing causal mechanisms...*, s. 10–11.

zmieniają się we względnie trwałe sposoby – dopóki nie zostaną one poddane działaniu kolejnych mechanizmów²².

Należy w tym miejscu poczynić dwie uwagi dotyczące natury tych mechanizmów. Po pierwsze, nie muszą one być dla celów badawczych konceptualizowane na najniższym możliwym poziomie. W niektórych sytuacjach korzystniejsze będzie opisanie funkcjonowania mechanizmów na poziomie makro²³. Po drugie, ze względu na cele stawiane sobie przez *process tracing*, mechanizmy przyczynowe najlepiej uznawać za deterministyczne i niezmiennie, aby fakt ich wykrycia lub nie za pomocą tej metody stanowił wartościowy wynik²⁴. W przypadku mechanizmów probabilistycznych lub stochastycznych wnioskowanie na podstawie pojedynczych przypadków jest trudniejsze²⁵.

Ograniczenia epistemologiczne metody

Przyjęte wyżej ujęcie mechanizmów przyczynowych niesie za sobą pewne ograniczenia w zakresie możliwości stosowania śledzenia procesu w ramach odmiennych postaw epistemologicznych, jak również ma konsekwencje dla tego, jakie teorie można z jego pomocą testować i rozwijać. Zdaniem Jeffrey'a T. Checkela, pod względem epistemologicznym najbardziej spójny z prowadzeniem badań z wykorzystaniem metody *process tracing* jest realizm naukowy, który występuje jednak w różnych wariantach²⁶.

Ze względu na mechanistyczne rozumienie przyczynowości trudno jest stosować śledzenie procesu wraz z interpretacjonistyczną (interpretywistyczną) epistemologią²⁷, podkreślającą płynność i zwrotność relacji między podmiotami a strukturami, w tym samych badań naukowych. Tego rodzaju połączenie wymagałoby przezwyciężenia wielu przeszkód natury filozoficznej – lub wzięcia ich w nawias²⁸.

²² A.L. George, A. Bennett, *Case Studies...*, s. 137.

²³ A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 14–15.

²⁴ D. Beach R.B. Pedersen, *What is...*, s. 6.

²⁵ Nie oznacza to jednak, że badacz może być pewien, iż śledzony przez niego mechanizm w istocie jest deterministyczny, *confer*: A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 15.

²⁶ J.T. Checkel, *It's the Process...*, s. 22; A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 13. Realizm naukowy można krótko scharakteryzować jako stanowisko epistemologiczne uznające niezależność rzeczywistości i badacza, jak również prawdziwość, w klasycznym sensie, rezultatów badań naukowych, *confer*: F. Chernoff, *Scientific Realism as a Meta-Theory of International Relations*, „International Studies Quarterly” 2002, nr 2.

²⁷ *Vide*: D. Marsh, P. Furlong, *Skóra, a nie sweter: ontologia i epistemologia w politologii*, w: *Teorie i metody w naukach politycznych*, red. D. Marsh, G. Stoker (red.), tłum. J. Tegnerowicz, Kraków 2006, s. 26–30; *confer*: M. Bevir, R.A.W. Rhodes, *Teoria interpretacjonistyczna*, w: *Teorie i metody...*

²⁸ J.T. Checkel, *It's the Process...*, s. 5; A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 18.

Dobrych przykładów epistemologicznych trudności związanych z omawianą metodą dostarcza konstruktywizm społeczny. Jest to jedno z tych podejść bądź teorii, obok między innymi instytucjonalizmu historycznego, które w najszerszym zakresie mogą korzystać z zalet studiów przypadków. Konstruktywizm skupia uwagę na jednostkach i trudnych do kwantyfikacji zmiennych: ideach, normach czy tożsamości. Badając procesy polityczne odnosi się do ich kontekstu społeczno-kulturowego i historycznego. Nie jest to jednak podejście metateoretycznie jednolite²⁹.

Obok „konwencjonalnego”, bliskiego pozytywizmowi konstruktywizmu kojarzonego z nauką amerykańską, rozwija się, głównie na kontynencie europejskim, konstruktywizm interpretywistyczny³⁰. W jego ramach trudno o ścisłe oddzielenie zmiennych traktowanych jako „przyczyny” od tych, które miałyby być „skutkami”. Nie wyklucza to całkowicie stosowania śledzenia procesu, jednak wymagałoby to podjęcia się przez badacza, niejako wbrew własnym przekonaniom epistemologicznym, rozdzielenia elementów badanego zjawiska³¹.

Zakres teorii, które współgrają z *process tracing* jest również ograniczony, głównie przez specyfikę pojedynczego studium przypadku. Hipotezy testowane lub budowane z pomocą tej metody nie mogą zatem być „powszechnymi prawami”, jednak śledzenie procesu ma tę przewagę nad czysto opisywaniem podejściem do jednostkowych zdarzeń, że daje szansę formułowania – ograniczonych i kontyngentnych (przygodnych) – generalizacji. Ponadto, jak wspomniano wyżej w odniesieniu do mechanizmów przyczynowych, wydaje się, że jedynie teorie deterministyczne mogą być podłożem dla tej metody. Wreszcie, *process tracing*, zwłaszcza w swym indukcyjnym wydaniu (zobacz niżej), jest związane z regułami wnioskowania Bayesowskiego. Odkrywanie kolejnych dowodów wpływa tu na moc rozwijanej teorii; mogą one ją osłabiać lub wzmacniać³².

Warianty metody *process tracing*

Śledzenie procesu ma dwa oblicza: dedukcyjne, pozwalające testować hipotezy wywiedzione z rozwiniętych teorii, oraz indukcyjne, które umożliwiają budowanie nowych hipotez na temat przebiegu obserwowanych związków przyczynowych. W praktyce badania wykorzystujące tę metodę nierzadko łączą oba podejścia. Może to przybierać formułę iteracyjną, kiedy kolejne indukcyjne formułowane przypuszczenia poddawane są weryfikacji, co z kolei pozwala

²⁹ A.L. George, A. Bennett, *Case Studies...*, s. 9.

³⁰ *Confer: The Social Construction of Europe*, red. T. Christiansen, K.E. Jørgensen, A. Wiener, London 2001.

³¹ A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 18; J.T. Checkel, *It's the Process...*, s. 5–6.

³² A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 16–17, 19–21; J.T. Checkel, *It's the Process...*, s. 17; D. Beach R.B. Pedersen, *What is...*, s. 14–15.

na ich dalsze udoskonalanie. Ważne jest, aby w przypadku czerpania danych wykorzystywanych w kolejnych krokach z analizy pojedynczego przypadku, zapewnić mimo tego ich wzajemną niezależność³³.

Ciekawą typologię wariantów *process tracing* proponują Beach i Pedersen. Uważają oni, że oprócz dwóch rodzajów związanych z testowaniem i budowaniem teorii, można wyróżnić jeszcze jeden, który stawia sobie za cel wyjaśnienie rezultatów konkretnych procesów. Dotyczy on pojedynczych historycznych wydarzeń, których nie wyjaśniają w zadowalający sposób dotąd wypracowane teorie, jednak pozbawiony jest ambicji formułowania uogólnień³⁴. Dwa ostatnie podejścia przypominają pracę detektywa³⁵, który stara się ustalić przebieg danego zdarzenia. W przypadku trzeciego wariantu, dąży się do uzyskania wersji, której nie sposób rozsądnie poddać w wątpliwość. Odbywa się to poprzez zbieranie kolejnych poszlak i śladów – czyli danych – aby na ich podstawie wykluczać alternatywne wyjaśnienia³⁶.

W obu indukcyjnych wariantach, jako że nierzadko rozpoczyna się śledzenie procesu bez choćby hipotetycznej przyczyny, poszukiwanie wyjaśnienia odbywa się często wstecz, zaczynając od interesujących badacza rezultatów. Co istotne w każdym rodzaju *process tracing*, ale szczególnie w tych dwóch, osoba prowadząca badania musi przez cały czas pozostawać otwarta na wszelkie wersje wydarzeń i nie odrzucać niektórych z nich zbyt pochopnie³⁷.

Jak dobrze śledzić proces?

Niezależnie od wariantu *process tracing* ważne jest uświadomienie sobie, co dokładnie chce się badać. Naturalnie, nie można obserwować wszelkich szczegółów i każdego z aspektów interesującego przypadku. Namysł poprzedzający praktyczną część dociekań pozwoli uniknąć efektu, który byłby jedynie „opowiadaniem historyjek”, w które bezrefleksyjnie wpleciono mechanizmy przyczynowe. Śledzenie procesu należy więc rozpocząć od konceptualizacji i operacjonalizacji mechanizmów, których zamierza się poszukiwać. Konieczne jest odizolowanie od siebie poszczególnych mechanizmów i zidentyfikowanie warunków ich uaktywniania. Aby uchwycić dynamikę mechanizmów przyczynowych, należy ponadto wyodrębnić występujące w ich ramach podmioty i nazwać ich aktywność. Następnie konieczne jest dokonanie opera-

³³ A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 21–23; D. Beach R.B. Pedersen, *What is...*, s. 19, 24. Śledzenie procesu można również łączyć z analizą porównawczą, prowadzoną pomiędzy niewielką liczbą przypadków, co eliminuje ewentualne wątpliwości co do niezależności danych, *confer*: A.L. George, A. Bennett, *Case Studies...*, s. 18.

³⁴ D. Beach R.B. Pedersen, *What is...*, s. 2–3.

³⁵ Autorzy przywołują postać Sherlocka Holmesa, bohatera opowiadań Arthura Conan Doyle'a.

³⁶ *Ibidem*, s. 16–17, 22–26.

³⁷ A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 21–22.

cyjonalizacji uzyskanej koncepcji poprzez sformułowanie konkretnych przewidywań dotyczących tego, jakiego rodzaju dane znalezione podczas analizy pozwolą na weryfikację stawianych hipotez. Istotne na tym etapie jest również uwzględnienie ekwifinalności i innych problemów związanych ze złożoną naturą związków przyczynowo-skutkowych spotykanych w rzeczywistości społecznej³⁸.

W tym miejscu warto zastanowić się na tym, na ile wartościowe wyniki może przynieść śledzenie procesu, w zależności od tego, jak zebrane empirycznie „dowody” korespondować będą z przewidywaniami sformułowanymi na etapie operacjonalizacji. Szczególnie istotne jest uświadomienie sobie, że różne operacjonalizacje mogą mieć odmienne zastosowania, inaczej weryfikować hipotezy. Zarówno Bennett i Checkel, jak również Beach i Pedersen, przywołują w tym kontekście typologię zaproponowaną przez Stephena Van Everę. Jego zdaniem, można podzielić przewidywania bądź testy hipotez wedle dwóch kryteriów: pewności i unikalności, co można odnieść do znanych z logiki warunków koniecznych i wystarczających. Jeśli sformułujemy przewidywania, które są zarówno pewne jak i unikalne, to ich pozytywna weryfikacja potwierdzi teorię, a negatywna ją obali. Testy jedynie pewne, lecz nieunikalne mogą służyć niemal wyłącznie falsyfikacji naszych wyjaśnień. Przeciwnie, przewidywania unikalne, lecz niepewne (niekonieczne), nie przynoszą nam wiele w przypadku wyniku ujemnego, mogą natomiast silnie uwiarygodnić testowane hipotezy. Wreszcie, testy nieunikalne i niepewne stanowią jedynie poszlaki i pojedynczo nie stanowią podstawy ani do potwierdzenia, ani odrzucenia stawianych hipotez³⁹.

Co jeszcze ważne jest dla dobrego przeprowadzenia badania z wykorzystaniem metody *process tracing*⁴⁰? Bennett i Checkel formułują trzy ogólne warunki wstępne, jak również dziesięć praktycznych rad i zarazem kryteriów w tym względzie.

Dobre śledzenie procesu powinno wpisywać się w pewne ramy związane z metateorią, uwzględnianym kontekstem i podejściem metodologicznym. Musi ono być zakorzenione w gruncie filozoficznym, który ontologicznie i epi-

³⁸ J.T. Checkel, *It's the Process...*, s. 18; A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 40; A.L. George, A. Bennett, *Case Studies...*, s. 10, 63, 137; D. Beach R.B. Pedersen, *Observing causal mechanisms...*, s. 21–22.

³⁹ Wracając do wspomnianej wcześniej analogii detektywistycznej, można powiedzieć, że test pewny i nieunikalny to np. sprawdzenie, czy podejrzany przebywał w okolicy miejsca popełnienia przestępstwa – negatywna odpowiedź oczyszcza go z zarzutów, ale pozytywna nie wnosi wiele do śledztwa. Z kolei test unikalny, aczkolwiek niepewny, to sprawdzenie, czy podejrzany ma przy sobie narzędzie zbrodni – potwierdzenie stanowi tu mocne obciążenie, lecz zaprzeczenie nie pozwala na uznanie go za niewinnego. *Vide*: A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 19–21; *confer*: D. Beach R.B. Pedersen, *Observing causal mechanisms...*, s. 23–26.

⁴⁰ Szeroko na temat projektowania i prowadzenia badań opartych na studiach przypadku oraz wyciągania z nich wniosków piszą George i Bennett w cytowanej już tu publikacji, *confer*: A.L. George, A. Bennett, *Case Studies...*, roz. 4–6.

stemologicznie pozostaje spójny z opartym na mechanizmach rozumieniem rzeczywistości społecznej. Wspomniani autorzy, podkreślając nieadekwatność „czystego” pozytywizmu, wymieniają trzy spełniające te kryteria stanowiska, obecne w badaniach z zakresu stosunków międzynarodowych: realizm naukowy, eklektyzm analityczny i pragmatyzm. Kontekstualnie, dobre *process tracing* wymaga łączenia starannego odtwarzania procesów przyczynowych z uwzględnianiem szerszych okoliczności, struktur i dyskursów. Wreszcie, istotne znaczenie ma metodologiczny pluralizm i możliwość uwzględniania alternatywnych ścieżek przyczynowych wiodących do jednego skutku, czyli wspomnianej już tutaj ekwifinalności⁴¹.

Oto dziesięć kryteriów jakości *process tracing*, które stanowią jednocześnie dla badacza planującego wykorzystanie tej metody rady, przestrogi, a przede wszystkim zachętę do jak najbardziej świadomego, refleksyjnego i krytycznego prowadzenia badań⁴²:

1. Szeroki zakres poszukiwań alternatywnych wyjaśnień, w szczególności uwzględnienie fundamentalnych kategorii funkcjonujących w naukach społecznych, takich jak np. instytucje czy normy społeczne.
2. Sprawiedliwość w ocenie własnych i konkurencyjnych wyjaśnień badanego zjawiska, porównywanie ich przewidywań z zebrany materiałem z równą wnikliwością.
3. Uzasadnienie cezur czasowych, zwłaszcza punktu początkowego.
4. Wytrwałość w zbieraniu materiału dowodowego; zarazem świadomość konieczności zatrzymania się w pewnym momencie i uzasadnienie tego w klarowny sposób.
5. Branie pod uwagę potencjalnych nieścisłości, uprzedzeń i manipulacji zawartych w dostępnych źródłach.
6. Rozróżnianie przypadków najbardziej i najmniej prawdopodobnych dla danego wyjaśnienia, a co za tym idzie właściwa ocena wagi uzyskanych rezultatów.
7. Łączenie śledzenia procesu z analizą porównawczą gdy to użyteczne.
8. Otwartość na indukcyjną stronę *process tracing* – branie pod uwagę nowych pomysłów, hipotez, wyjaśnień, które rodzą się w trakcie badania.
9. Dedukcyjne ustalenie jaki konkretnie proces, zgodnie z przyjętym wyjaśnieniem, prowadzi do efektu – co wiąże się z omawianą wcześniej konceptualizacją i operacjonalizacją.
10. Wzięcie pod uwagę, że choć korzystne jest uzyskanie jednoznacznego wyniku i warto do niego dążyć, dobre śledzenie procesu może być również go pozbawione ze względu na złożony charakter przedmiotu badań – świata społecznego.

⁴¹ A. Bennett, J.T. Checkel, *Process Tracing...*, s. 25–26.

⁴² Poniższe dziesięć kryteriów wraz z szerszym omówieniem, *vide: ibidem*, s. 26–35.

Ostatnią kwestią dotyczącą praktycznego wymiaru śledzenia procesu, którą należy poruszyć, jest zbieranie danych. Najbardziej problematyczne, jednak często nieodzowne, jest przeprowadzanie wywiadów⁴³. Niejednokrotnie przy badaniach politologicznych oznacza to rozmowy z urzędnikami lub politykami, niekiedy wyższego szczebla. Co ważne, w przypadku metody *process tracing* zazwyczaj nie jest konieczne, by grono rozmówców stanowiło reprezentatywną próbę jakiejś szerszej grupy. Najistotniejsze jest, aby posiadali oni informacje, potrzebne badaczowi do weryfikacji jego przypuszczeń co do mechanizmów przyczynowych działających w danym przypadku⁴⁴.

Nie umniejsza to jednak innych trudności związanych z prowadzeniem wywiadów. Bardzo ważne jest dokładne ustalenie kto, do kogo (czy na pewno do badacza?), po co i w jakich okolicznościach mówi. Nie mniejsze znaczenie ma wybieranie do rozmów osób, które miały bezpośredni udział w interesujących badacza wydarzeniach, świadomość tego, w jakim charakterze w nich uczestniczyły, jak również odpowiednia ocena ich wiarygodności. Pozwoli to ograniczyć błędy wynikające z zawodności ludzkiej pamięci, skromności urzędników i skłonności polityków do naginania opisów wydarzeń zgodnie z własnym interesem⁴⁵.

Przykłady wykorzystania metody *process tracing*

Aby zrozumieć dlaczego śledzenie procesu jest ważną i przydatną metodą, najlepiej, zgodnie z łacińską sentencją *verba docent, exempla trahunt*, zapoznać się z przykładami badań prowadzonych przy jej pomocy. W tej części rozdziału przedstawione zostaną trzy takie przykłady.

Pierwszy z nich to badanie poświęcone przebiegowi negocjacji w niższych warstwach Rady Unii Europejskiej. Przygląda się im w jednym ze swoich artykułów Arne Niemann. Uznając, że często stosowane rozróżnienie dwóch trybów negocjacji: targowania się (*bargaining*) i rozwiązywania problemów (*problem-solving*) jest niewystarczające, kieruje się ku teorii działania komunikacyjnego Jürgena Habermasa. Na tej podstawie określa warunki sprzyjające deliberacji (*genuine debate*), w której liczą się fakty, normy i intencje. Następnie przeprowadza studium przypadku (negocjacji w sprawie umowy handlowej), wykorzystując metodę *process tracing*⁴⁶.

⁴³ Wywiady umożliwiają między innymi triangulację względem danych pozyskanych inną drogą, np. z dokumentów, *vide*: O. Tansey, *Process Tracing and Elite Interviewing: A Case for Non-Probability Sampling*, „PS: Political Science and Politics” 2007, nr 4, s. 766. Więcej na temat prowadzenia wywiadów, *vide*: J. Wiśniewska, *Wywiad jako technika gromadzenia danych w badaniach jakościowych*, w tym tomie; *confer*: S. Kvale, *Prowadzenie wywiadów*, Warszawa 2010.

⁴⁴ O. Tansey, *Process Tracing...*, s. 769.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 767.

⁴⁶ A. Niemann, *Beyond Problem-Solving and Bargaining: Genuine Debate in EU External Trade Negotiations*, „International Negotiation” 2006, nr 11, s. 467–471.

Aby móc odróżnić argumentację motywowaną strategicznie lub retorycznie od tej mającej charakter „komunikacyjny”, autor poświęca wiele uwagi operacjonalizacji przyjętych koncepcji. W szczególności, stara się zrekonstruować motywacje poszczególnych aktorów i sformułować przewidywania co do ich zachowań. Dzięki temu może następnie stwierdzić, czy faktycznie mechanizm „uczciwej debaty” zaistniał w danym przypadku. Przykładowo, używanie argumentów odwołujących się do hierarchii będzie świadczyć o braku habermasowskiej debaty, podobnie jak niespójność argumentacji, zmienianej w zależności od odbiorców wypowiedzi. Z drugiej strony, dowodem na działanie mechanizmów związanych z przekonywaniem i otwartością na bycie przekonanym będzie sytuacja, w której dana osoba zacznie powielać argumentację, która ją samą skłoniła do zmiany zdania⁴⁷.

Niemann wziął również pod uwagę szereg alternatywnych wyjaśnień obserwowanych zmian preferencji, takich jak groźby, przymus, wymiana przysług, dążenie do zwiększenia obopólnych korzyści, etc., a więc mechanizmów charakterystycznych dla innych trybów negocjacji – targowania się i rozwiązywania problemów. Ponadto, zmiana preferencji może być podyktowana czynnikami związanymi z sytuacji w kraju, z którego pochodzi uczestnik negocjacji, jak również może mieć charakter czysto retoryczny⁴⁸.

Należy zwrócić uwagę na fakt wykorzystania przez Arne Niemanna triangulacji źródeł przy zbieraniu danych empirycznych: wywiadów, oficjalnych dokumentów, przekazów medialnych, a także obserwacji (autor pracował przez pewien czas w sekretariacie Rady). Co więcej, autor porównał różne etapy negocjacji na kolejnych szczeblach posługując się metodą porównawczą. Oba działania zwiększyły wiarygodność rezultatów jego pracy badawczej⁴⁹.

Kolejny przykład zaczerpnięty został z cytowanego powyżej artykułu Jeffrey’a T. Checkela, poświęconego metodzie *process tracing*. Autor opisuje własne badania dotyczące socjalizacji w instytucjach europejskich, a dokładniej mechanizmu perswazji, która zgodnie z przyjętą przez niego hipotezą jest jedną z przyczyn socjalizacji. Socjalizacja to zakorzenianie jednostek w normach, regułach, sposobach zachowania i systemie znaczeń charakterystycznych dla danej społeczności – w tym przypadku jednego z organów Rady Europy. Perswazja to natomiast „proces społecznych interakcji wywołujących zmianę poglądów, postaw lub zachowań u innej osoby” w warunkach (przynajmniej częściowej) swobody wyboru po jej stronie, zwłaszcza w ramach debaty i wymiany argumentów⁵⁰.

Na podstawie wcześniej powstałych teorii z obszaru psychologii, socjologii i filozofii, Checkel wyodrębnił warunki sprzyjające zaistnieniu perswazji jako mechanizmu przyczynowego prowadzącego do socjalizacji. Najważniejsze

⁴⁷ *Ibidem*, s. 474.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 474.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 474–475.

⁵⁰ J.T. Checkel, *It's the Process...*, s. 7–8.

z nich to niski poziom upolitycznienia, otwartość na swobodną wymianę myśli i zamknięty charakter interakcji w danym otoczeniu instytucjonalnym. Kolejnym etapem było poszukiwanie dowodów na przyczynowy charakter mechanizmu perswazji w przypadkach, w których zgodnie z powyższymi przewidywaniami powinna się ona ujawnić. Dzięki licznym źródłom danych, w tym zwłaszcza wywiadam prowadzonym na przestrzeni pięciu lat, Checkel mógł stwierdzić czy doszło do oczekiwanych zmian postaw, poglądów bądź zachowań i spekulować, czy przy braku zaistnienia mechanizmu perswazji podejmowane w badanej instytucji decyzje byłyby odmienne⁵¹.

Ostatni przykład dotyczy podejmowania decyzji w Radzie Unii Europejskiej z perspektywy konstruktywistycznej, co stanowi temat rozprawy doktorskiej przygotowywanej przez autora niniejszego rozdziału. Zasadnicze znaczenie będzie w niej miała właśnie metoda śledzenia procesu. Posłuży ona do przeprowadzenia analizy wybranych przykładów decyzji, które były przedmiotem obrad w poszczególnych warstwach Rady: składach ministerialnych, Komitecie Stałych Przedstawicieli oraz grupach roboczych. Dzięki *process tracing* możliwe będzie połączenie faz procesu politycznego, co pozwoli zidentyfikować przesłanki określonej decyzji poprzez dynamikę wydarzeń⁵². Stanowiąc to będzie podstawę dla weryfikacji występowania w Radzie mechanizmów przyczynowych wynikających z socjalizacji. Szczególnie ważne będzie tu wybranie odpowiednich przypadków do analizy i zebranie wystarczająco obszernego zbioru danych – dokumentów oraz wywiadów. Równie niezbędne jest jednak odpowiednie przygotowanie teoretyczny, zwłaszcza konceptualizacji i operacjonalizacja hipotetycznych mechanizmów przyczynowych. Przykładowo, przejawem dość powierzchownej socjalizacji jest mechanizm ogywania ról. Może on być skonceptualizowany w dwóch etapach. W pierwszym znaczenie ma samo otoczenie instytucjonalne, kontekst, który wymusza na urzędnikach wchodzenie w pewne role. Ten etap stanowi w istocie kontynuację analogicznego mechanizmu socjalizacji⁵³. W drugim natomiast przedstawiciele państw odgrywają narzucone sobie lub wybrane role. Operacjonalizacja oznacza w tym przypadku sformułowanie przewidywań dotyczących dających się zaobserwować implikacji obu tych mechanizmów związanych z przebiegiem procesów decyzyjnych, co może nawiązywać do wspomnianej wyżej typologii trybów negocjacji, należy jednak zawsze uwzględnić kontekst danego przypadku.

⁵¹ *Ibidem*, s. 8–14.

⁵² A.L. George, A. Bennett, *Case Studies...*, s. 177.

⁵³ Confer: J.T. Checkel, *International Institutions and Socialization in Europe. Introduction and Framework*, w: *International Institutions and Socialization in Europe*, red. J.T. Checkel, Cambridge 2007.

Podsumowanie

W niniejszym rozdziale pokazano, w jaki sposób metoda *process tracing* może przyczynić się do lepszego zrozumienia i wyjaśnienia przyczynowo-skutkowych aspektów procesów społeczno-politycznych. Uwzględniając szczególnie zalety, ale również ograniczenia badań „małych N”, opartych na studiach przypadku, wskazano w jaki sposób mogą one wychodzić poza historyczne opisy. Zwrócono uwagę na znaczenie mechanizmów przyczynowych, których badanie pozwala przewyżczyć ograniczenia wnioskowania opartego na korelacjach. Następnie podkreślono epistemologiczne konsekwencje oparcia metody śledzenia procesu na tych mechanizmach i przyjęcia spójnego z nimi obrazu rzeczywistości społecznej. W ostatniej części omówiono warianty *process tracing*, uwarunkowania i kryteria decydujące o jakości badań oraz przykłady stosowania metody.

Na zakończenie należy jeszcze odnieść się do dwóch kwestii, ważnych z punktu widzenia osób zainteresowanych zastosowaniem omawianej tu metody: łączenia śledzenia procesu z metodami statystycznymi oraz jego użyteczności w ramach głównych podejść teoretycznych obecnych w studiach nad Unią Europejską.

Metody ilościową mogą przysłużyć się metodzie *process tracing* w trojaki sposób. Po pierwsze, mogą dostarczyć hipotetycznych związków przyczynowych, które staną się przedmiotem badania. Po drugie, mogą pomóc w wyborze przypadków do analizy, zwłaszcza jeśli będzie ona zawierała elementy porównawcze. Po trzecie, dają możliwość triangulacji niektórych rezultatów. Może to potencjalnie dawać podstawy do sformułowania dalej idących generalizacji, niż przy badaniu czysto jakościowym. Wszystkie trzy sposoby wykorzystania metod statystycznych jako wsparcia dla śledzenia procesu mają tu więc charakter sekwencyjny, trudno by je było bowiem stosować równoległe⁵⁴.

Spśród najważniejszych teorii integracji europejskiej⁵⁵ wspomniano w niniejszym rozdziale o dwóch instytucjonalizmach: historycznym i socjologicznym. Drugi z nich, utożsamiany z konstruktywizmem społecznym, jest najczęściej wymieniany jako teoria idąca w parze ze śledzeniem procesu. Wydaje się jednak, że nie ma przeszkód, aby stosować tę metodę z większością pozostałych podejść, którym poświęcone zostały praca zbiorowa pod redakcją Antje Wiener i Thomasa Dieza czy monografia Pawła Borkowskiego⁵⁶. W przypadku teorii racjonalistycznych, takich jak instytucjonalizm racjonalnego wyboru czy liberalne podejście międzyrządowe, *process tracing* pozwala na odejście od upraszczających założeń i próbę odnalezienia dowodów na strategiczne kalkulacje podmiotów działających w UE. Neofunkcjonalizm,

⁵⁴ Więcej o łączeniu metod jakościowych i ilościowych, *vide*: M. Read, D. Marsh, *Łączenie...*

⁵⁵ *Confer: European Integration Theory*, red. A. Wiener, T. Diez, Oxford 2009.

⁵⁶ P.J. Borkowski, *Polityczne teorie integracji międzynarodowej*, Warszawa 2007.

zwłaszcza w wydaniu cytowanego tu Arne Niemanna, szerzej uwzględniający społeczne konteksty, a także *multi-level governance* czy analiza sieciowa, nie wydają się sprzeczne z omawianą metodą. Nawet podejścia feministyczne bądź genderowe, przynajmniej w swym mniej postmodernistycznym wydaniu, mogą stanowić teoretyczny fundament dla poszukiwania mechanizmów przyczynowych. Niekompatybilne wydają się natomiast podejścia zorientowane na analizę dyskursu, ze względu na interpretacjonistyczną epistemologię, jak również teoria normatywna czy krytyczna ekonomia polityczna, których przedmiot zainteresowania wymaga odmiennych metod.

Śledzenie procesu to ważna metoda, służąca prowadzeniu jakościowych badań empirycznych, godna zainteresowania ze strony osób pragnących zgłębiać funkcjonowanie Unii Europejskiej. Wzięcie pod uwagę przywołanych tu uwarunkowań oraz odpowiednie przygotowanie, zwłaszcza dokonanie gruntowne przemyślanej konceptualizacji i operacjonalizacji mechanizmów przyczynowych, daje szansę na uzyskanie wartościowych poznawczo rezultatów.

Bibliografia

- Aczel Amir D., *Statystyka w zarządzaniu*, przeł. Z. Czerwiński, W. Latusek, Warszawa 2000.
- Adams Sally, Hicks Wynford, *Wywiad dziennikarski*, tłum. Katarzyna Franek, Kraków 2007.
- Akrivoulis Dimitrios E., *The 'Quantum Politics' Metaphor in International Relations: Towards a Hermeneutics of Political Metaphoricity*, paper presented at the 57th Political Studies Association Annual Conference, University of Bath, UK, 11–13 April 2007.
- Arthur Brian W., *Competing technologies, increasing returns, and lock-in by historical events*, „The Economic Journal” 1989, nr 394.
- Aspinwall Mark D., Schneider Gerald, *Same menu, separate tables: The institutionalist turn in political science and the study of European integration*, „European Journal of Political Research” 2000, nr 1.
- Babbie Earl, *Badania społeczne w praktyce*, tłum. Witold Betkiewicz, Marta Bucholc, Przemysław Gadomski, Jacek Haman, Agnieszka Jasiewicz-Betkiewicz, Agnieszka Kloskowska-Dudzińska, Michał Kowalski, Maja Mozga, Warszawa 2004.
- Badania jakościowe. Metody i narzędzia*, red. Dariusz Jemielniak, Warszawa 2012.
- Barbour Rosaline, *Badania fokusowe*, tłum. Barbara Komorowska, Warszawa 2011.
- Barcz Jan, *Reforma ustrojowa Unii Europejskiej a kryzys finansowy*, w: *Unia Europejska wobec kryzysu ekonomicznego*, red. J. Osiński, Warszawa 2009.
- Beach Derek, Pedersen Rasmus Brun, *Observing causal mechanisms with process tracing methods – the benefits of using a 'mechanism' understanding of causality*, referat zaprezentowany na dorocznym spotkaniu The American Political Science Association we wrześniu 2010 r., <http://www.ssrn.com/abstract=1664660>.
- Beach Derek, Pedersen Rasmus Brun, *What is process tracing actually tracing? The three variants of process tracing methods and their uses and limitations*, referat zaprezentowany na dorocznym spotkaniu The American Political Science Association we wrześniu 2011 r., <http://ssrn.com/abstract=1902082>.
- Beaumont Elizabeth, *Promoting Political Agency, Addressing Political Inequality: A Multilevel Model of Internal Political Efficacy*, „The Journal of Politics” 2011, nr 1.
- Becker Theodore L., *Quantum Politics: Applying Quantum Theory to Political Phenomena*, New York 1991.
- Bennett Andrew, Checkel Jeffrey T., *Process Tracing: From Philosophical Roots to Best Practices*, „Simons Papers in Security and Development” 2012, nr 21.
- Berger Peter L., Luckmann Thomas, *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, tłum. Józef Niżnik Warszawa 2010.
- Bergman Tarbjörn, *The European Union as the next step of delegation and accountability*, „European Journal of Political Research” 2000, nr 37.
- Bevir Mark, Rhodes Rod A.W., *Teoria interpretacjonistyczna*, w: *Teorie i metody w naukach politycznych*, red. David Marsh, Gerry Stoker, tłum. Joanna Tegnerowicz, Kraków 2006.

- Bodio Tadeusz, Chodubski Andrzej, *O prognoście w politologii*, „Studia Politologiczne”, nr 8, 2004.
- Bodio Tadeusz, Chodubski Andrzej, *Politologia jako futurologia*, w: *Metafory polityki. Tom 2*, red. B. Kaczmarek, Warszawa 2003.
- Borkowski Paweł Janusz, *Polityczne teorie integracji międzynarodowej*, Warszawa 2007.
- Bratkiewicz Jarosław, *Działania prognostyczne w polityce zagranicznej (metodologia i implementacja)*, „Sprawy międzynarodowe” 2007, nr 4.
- Carnap Rudolf, *Logical Foundations of Probability*, London 1971.
- Chan Yoke H., *Biostatistics 202. Logistic regression analysis*, „Singapore Medicine Journal” 2004, nr 4.
- Checkel Jeffrey T., *International Institutions and Socialization in Europe. Introduction and Framework*, w: *International Institutions and Socialization in Europe*, red. Jeffrey T. Checkel, Cambridge 2007.
- Checkel Jeffrey T., *It's the Process Stupid! Process Tracing in the Study of European and International Politics*, „Arena Working Papers” 2005, nr 26.
- Chernoff Fred, *Scientific Realism as a Meta-Theory of International Relations*, „International Studies Quarterly” 2002, nr 2.
- Chodubski Andrzej J., *O aktualnych tendencjach w badaniach politologicznych*, w: *Problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*, red. Andrzej J. Chodubski, Marek J. Malinowski, Gdańsk 2006.
- Chodubski Andrzej J., *Prognostryka jako wyzwanie metodologiczne w badaniu stosunków międzynarodowych*, <http://geopolityka.org/metodologia-geopolityki/1221-prognostryka-jako-wyzwanie-metodologiczne-w-badaniu-stosunkow-miedzynarodowych>.
- Chodubski Andrzej J., *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2006.
- Cisek Sabina, *Metoda analizy i krytyki piśmiennictwa w nauce o informacji i bibliotekoznawstwie w XXI wieku*, „Przegląd Biblioteczny” 2010, nr 3.
- Cox David R., Snell E.J., *The Analysis of Binary Data*, London 1989.
- Czaputowicz Jacek, *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*, Warszawa 2008.
- Czarniawska Barbara, *Narratives in Social Science Research*, Londyn 2004
- David Paul A., *Clio and the Economics of QWERTY*, „The American Economic Review” 1985, nr 2.
- DiPrete Thomas A., Forristal Jerry D., *Multilevel Models. Methods and Substance*, „Annual Review of Sociology”, vol. 20, 1994.
- European Integration and Supranational Governance*, red. Sandholtz Wayne, Sweet Alec Stone, New York 1998.
- European Integration Theory*, red. Antje Wiener, Thomas Diez, Oxford 2009.
- Flick Uwe, *Jakość w badaniach jakościowych*, tłum. Paweł Tomanek, Warszawa 2011.
- Flick Uwe, *Projektowanie badania jakościowego*, tłum. Paweł Tomanek, Warszawa 2010.
- Fontana Andrea, Prokos Anastasia H., *The Interview. From Formal to Postmodern*, Walnut Creek 2007.
- Frankfurt-Nachmias Chava, Nachmias David, *Metody badawcze w naukach społecznych*, tłum. Elżbieta Hornowska, Poznań 2001.
- Garrett Geoffrey, *International cooperation and institutional choice: the European Community's internal market*, „International Organization” 1992, nr 2.
- George Alexander L., Bennett Andrew, *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*, London 2005.
- Górniak Jarosław, Wachnicki Janusz, *Pierwsze kroki w analizie danych*, Kraków 2010.
- Grobler Adam, *Metodologia nauk*, Kraków 2006.
- Grzęda Marian, *Rozważania nad współczesnymi aspektami metodologicznymi oraz tożsamością nauk politycznych*, w: *Problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*, red. Andrzej J. Chodubski, Marek J. Malinowski, Gdańsk 2006.

- Häge Frank, *Who Decides in the Council of the European Union?*, „Journal Common Market Studies” 2008, nr 3.
- Hall Peter A., Taylor Rosemary C. R., *Political Science and the Three New Institutionalism*, „Political Studies” 1996, XLIV.
- Hanley James A., McNeil Barbara J., *Receiver Operating Characteristics (ROC) Methodology: The State of the Art*, „Critical Reviews in Diagnostic Imaging” 1989, nr 3.
- Hanley James A., McNeil Barbara J., *The Meaning and Use of the Area under a Receiving Operating Characteristics (ROC) Curve*, „Radiology” 1982, nr 1.
- Harrison Reginald J., *Europe in question: theories of regional international integration*, New York 1974.
- Hayes-Renshaw Fiona, Wallace Hellen, *The Council of Ministers*, Basingstoke 1997.
- Hennessy Brendan, *Dziennikarstwo publiczne*, tłum. Agata Sadza, Warszawa 2009.
- Hładkiewicz Wiesław, *Niechciana dyscyplina? Teoretyczne i metodologiczne aspekty nauki o polityce*, w: *Problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*, red. Anrzej J. Chodubski, Marek J. Malinowski, Gdańsk 2006.
- Hosmer David W., Lemeshow Stanley, *Applied Logistic Regression*, New York 2000.
- Hosmer David W., Lemeshow Stanley, *Goodness-of-fit tests for the multiple logistic regression model*, „Communications in Statistics – Theory and Methods” 1980, nr 10.
- Hox Joop J., *Applied Multilevel Analysis*, Amsterdam 1995.
- Jupille Joseph, *Knowing Europe: Metatheory and Methodology in European Union Studies*, w: *Palgrave Advances in European Union Studies*, red. Michelle Cini, Angela K. Bourne, Basingstoke 2005.
- Keohane Robert O., Martin Lisa L., *The Promise of Institutional Theory*, „International Security” 1995, nr 1.
- King Garry, Keohane Robert O., Verba Sidney, *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*, Princeton 2001.
- Kirpsza Adam, *Rada Ministrów bez ministrów? Wpływ struktury organizacyjnej Rady Unii Europejskiej na kształt procesu podejmowania decyzji: perspektywa konstruktywizmu społecznego*, „Studia Europejskie” 2011, nr 4.
- Klementewicz Tadeusz, *Mądry politolog po szkodzie polityka. O praktycznej funkcji nauki o polityce*, „Studia politologiczne”, nr 1, 1996.
- Kukułka Józef, *Teoria Stosunków Międzynarodowych*, Warszawa 2000.
- Kvale Steinar, *Prowadzenie wywiadów*, tłum. Agata Dziuban, Warszawa 2010.
- Kvale Steinar, *Prowadzenie wywiadów*, Warszawa 2010.
- Lakatos Imre, *Pisma z filozofii nauk empirycznych*, Warszawa 1995.
- Larose Daniel T., *Metody i modele eksploracji danych*, Warszawa 2008.
- Leeuw Jan de, Kreft Ita G. G., *Introducing Multilevel Modeling*, 1998.
- Leeuw Jan de, Meijer Erik, *Introduction to Multilevel Analysis*, w: *Handbook of Multilevel Analysis*, red. Harvey Goldstein, Jan de Leeuw, Erik Meijer, 2008.
- Lem Stanisław, *Dzienniki gwiazdowe*, Warszawa 2008.
- Lemeshow Stanley, Hosmer David W., *A review of goodness-of-fit statistics for use in the development of logistic regression models*, „American Journal of Epidemiology” 1982, nr 1.
- Łoś-Nowak Teresa, *Funkcja predykcyjna nauki o stosunkach międzynarodowych*, „Studia polityczne”, nr 1–4 (5), 1993.
- Łuszczynski Artur, *Podstawy metodologiczne badań politologicznych*, Rzeszów 2005.
- Malarska Anna, *Statystyczna analiza danych wspomaganą programem SPSS*, Kraków 2005.
- Marsh David, Furlong Paul, *Skóra, a nie sweter: ontologia i epistemologia w politologii*, w: *Teorie i metody w naukach politycznych*, red. David Marsh, Gerry Stoker, tłum. Joanna Tegnerowicz, Kraków 2006.
- Marsh David, Stoker Gerry, *Teorie i metody w naukach politycznych*, Kraków 2006.
- McFadden Daniel, *Conditional logit analysis of qualitative choice behavior*, w: *Frontiers in Econometrics*, red. Paul Zarembka, New York 1974.

- Melvyn Read, Marsh David, *Łączenie metod ilościowych z jakościowymi*, w: *Teorie i metody w naukach politycznych*, red. David Marsh, Gerry Stoker, tłum. Joanna Tegnerowicz, Kraków 2006.
- Menard Scott, *Applied Logistic Regression*, Thousand Oaks 2002.
- Metody badań jakościowych*, t. 1, red. Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, tłum. Krzysztof Podemski et al, Warszawa 2009.
- Metody badań jakościowych*, t. 2, red. Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, tłum. Krzysztof Podemski et al., Warszawa 2010.
- Mixing Methods: Quantitative and Qualitative Research*, red. Julia Brannen, Avebury 1992.
- Nagelkerke Nico J.D., *A Note on a General Definition of the Coefficient of Determination*, „*Biometrika*” 1991, nr 3.
- Neyman Jerzy, *Outline of a Theory of Statistical Estimation Based on the Classical Theory of Probability*, „*Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series A. Mathematical and Physical Sciences*” 1937, nr 767.
- Niemann Arne, *Beyond Problem-Solving and Bargaining: Genuine Debate in EU External Trade Negotiations*, „*International Negotiation*” 2006, nr 11.
- Nowak Stefan, *Metodologia badań społecznych*, Warszawa 2007.
- Nowe metody, nowe podejścia badawcze w naukach społecznych*, red. Paweł B. Sztabiński, Franciszek Sztabiński, Zbigniew Sztabiński, Warszawa 2004.
- Oorschot Wim van, Unk Wilfred, *Welfare Spending and the Public's Concern for Immigrants: Multilevel Evidence for Eighteen European Countries*, „*Comparative Politics*” 2007, nr 1
- Oppenheim Alan N., *Kwestionariusze, wywiady, pomiary postaw*, Warszawa 2004.
- Orłowski Witold Maciej, *Scenariusze rozwoju Unii Europejskiej w kontekście zmian globalnych*, w: *Unia Europejska. Dylematy XXI wieku*, red. A. Kukliński, J. Woźniak, Kraków 2011.
- Parzymies Stanisław, *Analiza krytyczna teorii integracji europejskiej*, w: *Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku*, red. Kuźniar Roman, Warszawa 2005.
- Pierson Paul, *Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics*, „*The American Political Science Review*” 2000, nr 2.
- Pollack Mark A., *Delegation, agency, and agenda setting in the European Community*, „*International Organization*” 1997, nr 1.
- Pollack Mark A., *International Relations Theory and European Integration*, „*European University Institute Working Papers*” 2000, nr 55.
- Pollack Mark A., *The New Institutionalism and EC Governance: The Promise and Limits of Institutional Analysis*, „*An International Journal of Policy and Administration*” 1996, nr 4.
- Pollack Mark A., *The New Institutionalisms and European Integration*, w: *European Integration Theory*, red. Weiner Antje, Diez Thomas, New York 2004.
- Popper Karl, *Logika odkrycia naukowego*, Warszawa 1977.
- Popper Karl, *Wiedza obiektywna. Ewolucyjna teoria epistemologiczna*, Warszawa 2002.
- Prognozowanie gospodarcze. Metody i zastosowania*, red. M. Cieślak, Warszawa 2005.
- Project Europe 2030: Challenges and Opportunities. A report to the European Council by the Reflection Group on the Future of the EU 2030*, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/librairie/PDF/QC3210249ENC.pdf
- Rapley Tim, *Analiza konwersacji, dyskursu i dokumentów*, tłum. Anna Gąsior-Niemiec, Warszawa 2010.
- Reichenbach Hans, *The Theory of Probability: An Inquiry into the Logical and Mathematical Foundations of the Calculus of Probability*, Berkeley 1971.
- Rosamond Ben, *Theories of European Integration*, Basingstoke 2000.
- Rószkiewicz Małgorzata, *Analiza klienta*, Kraków 2011.
- Runiewicz-Jasińska Renata, *Prognozowanie i symulacje międzynarodowe*, www.wscil.go-zder.vot.pl/materialy/pism_1.pps.

- Ruszkowski Janusz, *Wstęp do studiów europejskich*, Warszawa 2007.
- Saffo Paul, *Sześć zasad efektywnego prognozowania*, „Harvard Business Review Polska”, luty 2008.
- Sajduk Błażej, *Czy w nauce o stosunkach międzynarodowych możliwe jest efektywne prognozowanie?*, <http://www.omp.org.pl/artukul.php?artykul=274>.
- Sajduk Błażej, *O możliwości antycypacji w stosunkach międzynarodowych*, w: *Przeszłość – Teraźniejszość – Przyszłość. Problemy badawcze młodych politologów*, red. D. Mikucka-Wójtowicz, Kraków 2010.
- Sajduk Błażej, *Teoretyczne przesłanki współczesnej analizy politologicznej*, „Państwo i Społeczeństwo”, nr 1, 2007.
- Sajduk Błażej, *Tradycyjne metody analizy polityki zagranicznej*, wse.krakow.pl/pl/download/file/f,929.
- Schendelen M.P.M.C. (Rinus) van, „*The Council Decides*”: *Does the Council Decide?*, „Journal of Common Market Studies” 1996, nr 4.
- Sepkowski Andrzej, *Człowiek a przyszłość*, Toruń 2005.
- Sepkowski Andrzej, *Prospekcja w badaniach politologicznych*, w: *Problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*, red. Andrzej J. Chodubski, Marek J. Malinowski, Gdańsk 2006.
- Settembri Pierpaolo, *The surgery succeeded. Has the patient died? The impact of enlargement on the European Union*, „Jean Monnet Working Paper” 2004, nr 7
- Silverman David, *Interpretacja danych jakościowych*, tłum. Małgorzata Głowacka-Grajper, Joanna Ostrowska, Warszawa 2007.
- Silverman David, *Prowadzenie badań jakościowych*, tłum. Joanna Ostrowska, Warszawa 2008.
- Słownik socjologii i nauk społecznych*, Warszawa 2006.
- Snijders Tom A.B., Bosker Roel J., *Multilevel Analysis. An introduction to Basic and Advanced Multilevel Modeling*, wyd. II, 2012.
- Sobczyk Mieczysław, *Prognozowanie. Teoria, przykłady, zadania*, Warszawa 2008
- Stankiewicz Wojciech, *Niektóre problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*, w: *Problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*, red. Andrzej J. Chodubski, Marek J. Malinowski, Gdańsk 2006.
- Steenbergen Marco R., Jones Bradford S., *Modeling Multilevel Data Structures*, „American Journal of Political Science” 2002, nr 1
- Stoker Laura, Bowers Jake, *Designing multi-level studies:: sampling voters and electoral contexts*, „Electoral Studies” 2002, nr 2.
- Studia europejskie. Zagadnienia metodologiczne*, red. Konstanty A. Wojtaszczyk, Wojciech Jakubowski, Warszawa 2010.
- Sulek Mirosław, *Metody i techniki badań stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2004.
- Sulek Mirosław, *Prognozowanie i symulacje międzynarodowe*, Warszawa 2010.
- Szwed Robert, *Metody statystyczne w naukach społecznych. Elementy teorii i zadania*, Lublin 2009.
- Szymański Adam, *Rozszerzanie Unii Europejskiej. Współczesne uwarunkowania i perspektywy kontynuacji procesu*, Warszawa 2012.
- Tansey Oisín, *Process Tracing and Elite Interviewing: A Case for Non-Probability Sampling*, „PS: Political Science and Politics” 2007, nr 4.
- Taylor Paul, *The End of European Integration. Anti-Europeanism Examined*, New York 2008.
- Teoretyczne i metodologiczne wyzwania badań politologicznych w Polsce*, red. Andrzej Antonowicz, Andrzej Dumała, Barbara Krauz-Mozer, Katarzyna Radzik, Lublin 2009.
- Teorie i metody w naukach politycznych*, red. David Marsh, Gerry Stoker, tłum. Joanna Tegnerowicz, Kraków 2006.
- The European Union after the Treaty of Lisbon. Visions of leading policy-makers, academics and journalists*, Luxembourg 2011.
- The Social Construction of Europe*, red. Thomas Christiansen, Knud Erik Jørgensen, Antje Wiener, London 2001.

- Trzaskowski Rafał, *Dynamika reformy systemu podejmowania decyzji w Unii Europejskiej*, Warszawa 2005.
- Twisk Jos W. R., *Analiza wielopoziomowa – przykłady zastosowań*, Warszawa 2010.
- Webster Allen, *Applied Statistics For Business And Economics*, 1992.
- Wendt Alexander, 'Social Theory' as Cartesian Science: An Auto-Critique from a Quantum Perspective, w: *Constructivism and International Relations: Alexander Wendt and Its Critics*, red. Stefano Guzzini, Anna Leander, New York 2006.
- Wendt Alexander, *Social Theory of International Politics*, Cambridge 1999.
- Wieczorkowska Grażyna, Wierzbński Jerzy, *Statystyka: od teorii do praktyki*, Warszawa 2011.
- Wojtaszczyk Konstanty Adam, Jakubowski Wojciech, *Studia europejskie – dyscyplina badań i kierunek studiów*, w: *Studia europejskie. Zagadnienia metodologiczne*, red. Konstanty Adam Wojtaszczyk, Wojciech Jakubowski, Warszawa 2010.
- Wspólne działanie Rady 2004/551/WPZiB z dnia 12 lipca 2004 r. w sprawie ustanowienia Europejskiej Agencji Obrony, Dz. Urz. UE. L 245 z 17 lipca 2004.
- Zajączkowski Wojciech, *Zrozumieć innych. Metoda analityczna w polityce zagranicznej*, Warszawa 2011.
- Zeliaś Aleksander, *Metody statystyczne*, Warszawa 2000.
- Zeliaś Aleksander, *Teoria prognozy*, Warszawa 1997.
- Zogniskowany wywiad grupowy. *Studia nad metodą*, red. Jolanta Lisek-Michalska, Paweł Daniłowicz, Łódź 2004.
- Zorn Christopher, Smith Jr. Charles, *Some Quantum-Like Features of Mass Politics in Two-Party Systems*, Cornell University, 4 April 2011, <http://arxiv.org/pdf/1107.0964v1.pdf>.